

ՀԱՅ ԻՇԽԱՆԱԿԱՆ ՏՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՄՆԱՑՈՐԴՆԵՐԸ 15-ՐԴ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴԻՆ, 16-ՐԴ ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴԻՆ

ԴԱՎԻԹ ԹԻՆՈՅԱՆ

15-16-րդ դդ. իրավամբ համարվում են հայոց պատմության ամենամոռայլ ժամանակաշրջաններից մեկը: Բուն Մեծ Հայքի տարածքում ազգային պետականության երկարատև բացակայությունը բնականաբար առաջնահերթ ազդելու էր պետական իշխանության առաջնային սոցիալական հենարանը համարվող ազնվական խավի կենսագործունեության ապահովման վրա: Ազնվական խավի աստիճանական վարընթացը սկսվեց արդեն 11-րդ դարի 50-թթ. սկսած: Բագրատունյաց թագավորության կործանումից գրեթե անմիջապես հետո բյուզանդական կառավարիչները, հավատարիմ մնալով իրենց արդեն ավանդական քաղաքականությանը, սկսեցին հայ ազնվականության գրեթե բոլոր շերտերի հայրենագրված գործընթացը: Դրա վկայությունն էր Բագրատունիների ավելի քան հիսուն հազար թվակազմ ունեցող բանակի կազմալուծումը: Հայ զորականների մի մասը, շարունակելով իր արիեստավաթ գործունեությունը, տեղափոխվեց կայսրության արևմտյան նահանգներ: Բանակի մնացած մասը ուղղակիորեն կազմալուծվեց: Փոխարենը կայսրության արևելյան սահմանների, այսինքն՝ բուն հայկական տարածքների պաշտպանությունը վստահվեց փոքրաքանակ վարձկանների ջոկատներին: Վերջիններս իրենց հերթին շատ հաճախ Հայաստանում զբաղվում էին կողոպտչական գործունեությամբ: Հարդյունս սկսվեց նաև ազնվական շերտի ունեզրկման, ապա նաև ապաշերտավորման գործընթացը: Որոշակիորեն այն դանդաղեց մի շատ կարճ ժամանակամիջոց 12-րդ դարի վերջին քառորդին սկսած հայ ավատատիրության վերականգնման արդյունքում: Սակայն այն պատմության տեսանկյունից խիստ կարճատև մի ժամանակամիջոց էր և ընդգրկեց հազիվ մեկ հիսնամյակ: Հատկանշական է, որ 11-13-րդ դդ. հայ ազնվականության հաստատման համար խիստ նպաստավոր պայմաններ էին ձևավորվել Կիլիկիայի հայկական պետությունում: Հարկ է նշել, որ եթե 11-րդ դարում Կիլիկիա ներգաղթածների մեջ մեծ թիվ էին կազմում նաև Հայաստանի արևելյան շրջաններից գաղթած ազնվականները՝ իրենց հպատակներով հանդերձ, ապա հաջորդող երկու դարերի ընթացքում Կիլիկիա հասարակական այս շերտի գաղթը

ապահովվում էր հիմնականում ի հաշիվ Մեծ Հայքի արևմտյան և կենտրոնական շրջանների: Դրանով հանդերձ՝ ժամանակի ընթացքում հայության այս երկու հատվածների, այն է՝ Կիլիկիայում հաստատվածների և բուն Մեծ Հայքում մնացածների միջև ի հայտ եկավ որոշակի անջրպետ, որն ուներ առավելապես քաղաքակրթական երանգավորում: Կիլիկիան, ունենալով գերիշխող հայկական քաղաքակրթական հենք, այնուամենայնիվ հանդիսանալով թե՛ քաղաքական և թե՛ աշխարհագրական առումներով բազմադեմ ու բազմամշակույթ միջավայր, որոշակիորեն հակադրվեց Մեծ Հայքի առավել պահպանողական ընկերային միջավայրին: Դա առավել տեսանելի դարձավ դավանաբանական գիշումների խնդրով պայմանավորված հոգևոր ժողովների և դրանց հաջորդած իրադարձությունների արդյունքում: Ինչևէ, մոնղոլական նվաճումներից և քոչվորների տիրապետության ամրապնդումից հետո հայ աշխարհիկ վերնախավի քայքայման գործընթացն առավել մեծ չափեր ընդունեց: Հայ ավատատերերի իրավունքների սահմանափակումների վրա մեծ դեր խաղացին նաև ժողովրդագրական փոփոխությունները, որոնց ենթարկվում էր երկիրը: Այսպես աստիճանաբար քոչվոր նվաճողներն անցնում էին նստակյաց կյանքի՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով: Մասնավորապես հայ ավատատերերի ընկերային կարգավիճակի համար աղետալի նշանակություն ունեցավ այսպես կոչված քեյթ ու մալ մուսլիմին: Հարդյունս հայ ազնվականների կալվածքները բռնագրավվում էին հոգուտ մահմեդական համայնքի¹: Ճիշտ է, նման կարգ առկա էր դեռևս արաբական տիրապետության շրջանում, այդուհանդերձ դա առավել զանգվածային բնույթ ընդունեց մոնղոլական, ապա և թուրքմենական նվաճողների կառավարման շրջանում²: Վիճակն այդ առումով ավելի սպառնալի դարձավ մոնղոլներին հաջորդած նվաճողների՝ Չոբանյանների, Ջելաիրյանների, թեմուրյանների և հարկավ երկու թուրքմենական՝ ակ-կոյունլու ու կարա-կոյունլու ցեղախմբերի տիրապետությունների շրջանում: Արտագաղթին զուգահեռ այրուհանդերձ հայ ավատատերերի մի ստվար մասը շարունակում էր գոյատևել իր նախկին կալվածքներում: Նոր իրադրությունը, թեկուզև ապադասակարգայնացման գնով, ստիպում էր հարմարվել նոր

¹ Փափազյան Հ., «Բեյթ-ուլ մալի»-ի ինստիտուտը և հայ ֆեոդալների հողերի բռնագրավումները 15-րդ դարում, ՊԲՀ, 1958, 2, էջ 194: H.Papaazyan, «Bejt-ul mali»-I instituty ev haj feodalneri horeri brnagravumneri 15-rd daum, PBH, 1958, 2eg194.

² Բեյթ ուլ մալի կարգի պատճառած ավերածությունները հատկապես 15-րդ դարում պայմանավորված էին նաև այն հանգամանքով, որ հայ ավատատիրական շերտը, ի տարբերություն նախորդ շրջափուլերի, նկատելիորեն նվազել էր:

պայմաններին: Մասնավորապես աշխարհիկ իշխանության կրողների համար իրենց ազդեցությունը այլ կերպ պահպանելու տարատեսակ էր հոգևոր իշխանության հետ տարրալուծվելու, այդ երկու իշխանական հաստատությունները միավորելու և այդկերպ իրենց ազդեցությունը պահպանելու միջոցը: Այսպես ի հայտ եկավ պարոնտերության ինստիտուտը, որը, ճիշտ է, իր տեսակով նորույթ չէր, այդուհանդերձ լայն կիրառում գտավ 12-15 –րդ դդ.³: Գավառի, իսկ երբեմն նաև ամբողջական նահանգն ընդգրկող թեմի առաջնորդությունը, ինչպես օրինակ Սյունիքի պարագայում Օրբելյանները, կենտրոնանում էր նախկինում այդ վարչական տարածքի աշխարհիկ իշխանության ներկայացուցչի ձեռքում: Պարոնտերության ինստիտուտը տարածում գտավ նաև Արցախում, որտեղ պարոնտեր էին Աղվանից կամ Գանձասարի մի շարք կաթողիկոսներ: Երբեմն դա կարող էր ընդգրկել առավել փոքր վարչատարածքային միավոր: Զորօրինակ Դսեղ գյուղի հոգևոր իշխանությունը կենտրոնացած էր տեղի Մամիկոնյանների, ապա դրանց մի ճյուղի՝ Թումանյանների ձեռքում: Նման երևույթ նկատելի էր նաև Հավուց թառում, Սանահինում, Հաղպատում և այլուր: Ընդ որում տարատեսակ նվիրատվությունների ու գնումների հաշվին նման հողատիրության տեսակարար կշիռը հետզհետե աճում էր: Երբեմն մեկ ընտանիքի ձեռքում կենտրոնանում էր մի ամբողջ կաթողիկոսության ժառանգական տիրապետման իրավունքը: Ասվածի վառ վկայությունն էր Վասպուրականի Խեղենեկյանների գործունեությունը: Վերջիններս իրենց համարում էին Արծրունիների ժառանգները և ելնելով դրանից՝ հանդես էին գալիս այս երկրամասի, իսկ երբեմն էլ նաև համահայկական տիրապետման հավակնություններով: Ընդ որում ասվածը վերաբերում էր ոչ միայն հոգևոր ոլորտին, որտեղ Սեֆեդինյաններն իրենց ձեռքում էին կենտրոնացրել երկրամասի հոգևոր աթոռը՝ Աղթամարի կաթողիկոսությունը, այլ նաև աշխարհիկ իշխանությունը: Մասնավորապես, Աղթամարի Զաքարիա Սեֆեդինյան կաթողիկոսը կարողացավ մի կարճ ժամանակամիջոց իր ձեռքում կենտրոնացնել նաև Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը: Այդ հարցում նրան մեծապես օժանդակեց Զհանշահը: Միավորելով հայոց եկեղեցու երկու հատվածները՝ Զաքարիան

³ Պարոնտեր էին կոչվում այն ֆեոդալ-կալվաճատերերը, որոնք շարունակում էին իրենց ձեռքում պահել ժառանգական կալվածքները՝ լինելով միաժամանակ «պարոն» (այսինքն աշխարհիկ ֆեոդալ) և «տեր» (այսինքն՝ հոգևոր առաջնորդ): Տե՛ս **Զուլպյան Մ.**, Զալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ, Երևան, 1966, էջ 81: M.Zulalyan, Galalineri shsrugumy ev hay gorovrdi vicaky Osmanjan kajsrutyan meg, Er. 1966, ej 81:

ձեռնամուխ եղավ նաև հայ աշխարհիկ իշխանության վերականգնմանը: Հարկ է նշել, որ ելնելով իր տոհմի բարձրաստիճան ծագումից, բնականաբար, Զաքարիան հայոց թագավորի պաշտոնում տեսնում էր բացառապես Սեֆեդինյանների ներկայացուցչին: Հարկ է նշել նաև, որ այդ ներկայացուցիչը պետք է նաև չգբաղվեր հոգևոր գործունեությամբ, որպիսին այդ պահին մեկն էր՝ Զաքարիայի եղբորորդի պարոն Սմբատը: Այնքան կենսունակ էր այդ գաղափարը, որ նույնիսկ կաթողիկոսի մահից հետո, երբ Աղթամարի նոր հովվապետ դարձավ նախորդի եղբորորդի Ստեփանոսը, որոշում կայացվեց իրականացնել այն: Հարդյունս 1465 թ. Աղթամարի Սուրբ Խաչ եկեղեցում հանդիսավորությամբ Ստեփանոս Դ կաթողիկոսը հայոց թագավոր է օծում եղբորը՝ Սմբատին: «Եւ յայնժամ օծեցին զպարոն Սմբատ թագաւոր ըստ նախնեաց իւրոց Գագկայ, զի ի վաղուց անտի ազգս Հայոց չէր տեսեալ թագաւոր: Փրկիչն մեր Քրիստոս զօրացուցէ զնա և բարձրացուցէ զաթոռ իշխանութեան մերոյ»⁴: Այդուհանդերձ հարկ է ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքին, որ իրենց այս քայլով Սեֆեդինյաններն առաջին հերթին ձգտում էին առաջնային դիրք ապահովել իրենց հովվապետական նկրտումների համար: Այն դեպքում, երբ նորընծա թագավորը ևս գտնվում և գործում էր Արծրունիների այս ճյուղի ոստանում, դա նրանց առաջնակարգ նշանակություն էր տալիս թե՛ հայ այլ աշխարհիկ իշխանության ներկայացուցիչների և թե՛ Արևելյան Հայաստանի հոգևոր և հատկապես առավել զորեղ Այրարատյան և Սյունյաց թեմերի հետ հարաբերություններում: Ինչևէ, Սմբատի թագավորությունը, որքան էլ հետապնդում էր նաև նեղ տեղային շահեր, այդուհանդերձ հայ ազատագրական պայքարի կարևոր էջերից մեկն է: Բնական է, որ այն նաև երկար չգոյատևեց: 1467 թ. մահացավ Սեֆեդինյանների հովանավոր Ջեհանշահը, հարդյունս Հայաստանում տեղի ունեցած քաղաքական վերադասավորումների՝ Սմբատի թագավորությունը երկար չէր կարող գոյատևել: Չնայած դրան՝ վերջինս շարունակում է հիշատակվել թագավոր: Վերջին վկայությունը վերաբերում է 1471 թ., որտեղ նշվում է. «... ի հայրապետութեան սորին տեառն Ստեփանոսի, եւ ի նոր թագաւորիս մեր պարոն Սմբատի»⁵: Քանի որ այլ տեղեկություններ չկան նրա վերաբերյալ, ենթադրելի է, որ նա նույն թվականին կամ

⁴ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ, կազմեց՝ Լ.Ս.Խաչիկյան, Երևան, 1958, էջ 239: GE dari hajeren dzeragreri hishatakaranner, Masn B, kazmec L.S. Khacikyan, Erevan 1958, eg 239.

⁵ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 309: GE dari hajeren dzeragreri hishatakaranner, Masn B, eg 309.

միգրացիոն փոքր անց արդեն մահացել է: 1467 թ. շրջադարձային էր կարա-կոյունլուների պետության համար: Այդ տարի սպանվեց Ջհանշահը ակ-կոյունլուների առաջնորդ Ուզուն Հասանի կողմից, որն ընդամենը երկու տարվա ընթացքում հաստատեց իր տիրապետությունը ողջ Հայաստանում: Սրանով սակայն Հայաստանում խաղաղություն չի հաստատվում, ակ-կոյունլուների կառավարման շրջանը նշանավորվեց գրեթե անընդմեջ ընթացող պատերազմներով ոտքի ելնող Օսմանյան կայսրության դեմ, որի հարվածներից թուլացած և մասնատված քոչվոր թուրքմենների այս պետությունը վերջնականապես կործանվեց 1501 թ. Սեֆյանների առաջնորդ շեյխ Իսմայիլի կողմից: Այս թվականով էլ Հայաստանը մուտք գործեց աշխարհաքաղաքական մի նոր իրականություն՝ թուրք-պարսկական դարավոր հակամարտության ժամանակաշրջանը, որը ևս քիչ դժբախտություններ չբերեց հայ ժողովրդին: Արևելյան Հայաստանը, որը կարճ ժամանակ անց զբաղեցվեց Սեֆյանների կողմից, բաժանվեց Չուխուր Սադի (կամ Երևանի), Շիրվանի և Ղարաբաղի բեկլարբեկությունների միջև⁶: Վերոհիշյալ ժամանակաշրջանում հայ իշխանական տների մնացորդները շարունակում էին այս կամ այն կերպ գոյատևել: Սակայն հանուն ճշմարտության պետք է նշել, որ դրանք մեծ մասամբ դադարել էին երկրի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական գործընթացներին լուրջ մասնակցություն ունենալ: Նոր պայմաններում վերջիններս հարկադրված էին ընդամենը պահպանել նախկին ազդեցության փշրանքները և գոյատևել:

Նախորդ ժամանակաշրջանի առանցքային հայ իշխանական տներից էր Օրբելյանների տոհմը: Հիրավի, հսկայական էր այս ընտանիքի դերակատարումը 13-15-րդ դդ. հայոց պատմության ընթացքում: Ավելին, 15-րդ դարի առաջին կեսին այս իշխանական տունը, մասնավորապես Բեշքեն և Ռուստամ Օրբելյանները, ամենաազդեցիկ հայ ավատատերերն էին: Այդ ժամանակաշրջանի համար Ռուստամը հասավ առավելագույն դիրքի: Նա Իսքանդար կարա-կոյունլուի արքունիքում զբաղեցնում էր մեծ վեզիրի պաշտոնը: Նրա ազդեցության մասին էր վկայում նաև այն հանգամանքը, որ նա կալվածքներ է ստանում Արևելյան Հայաստանի տարբեր վայրերում՝ Արարատյան դաշտում, Արագածոտնում, Կոտայքում և այլուր: Սակայն հայ իշխանագունի նման բարձր դիրքը բնականաբար երկար չէր կարող տևել, և 1437 թ. նա կորցնում է

⁶ **Հովհաննիսյան Ա.**, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Երևան, 1959, հ. Բ, էջ 24: A. Hovhannisyan, Drvagner haj azatagrakan mtqi patmutyunic, Er. 1959, h. B, eg 24.

թե՛ դիրքը և թե՛ կալվածքների մեծ մասը: Ռուստամից հետո Օրբելյանների իշխանական տունն արագորեն կորցնում է իր ազդեցությունը Արևելյան Հայաստանում: Օրբելյանների իշխանության վերջին հայտնի ներկայացուցիչը վերջին անգամ 1496 թ. հիշատակված Եղիշե արքեպիսկոպոսն էր⁷: Վերջինս Սյունյաց հոգևոր թեմի առաջնորդն էր և Տարսայիճ Օրբելյան իշխանի թոռը: «... Արդ գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թվականիս Հայոց ՋԽԴ, ի կաթողիկոսութեանն տեառն Սարգսի՝ յաթոռ սուրբ էջմիածնի. Եւ վերադիտող այսմ նահանգի պարոն-տէր Եղիշա արքեպիսկոպոսի՝ որդոյ իշխանաց իշխանի պարոն Սմպատայ, որդոյ մեծին Տարսայիճի, զոր տէր աստուած տացէ զսա մեզ ընդ երկայն ատուրս՝ ուղիղ վերակացութեամբ»⁸ հիշատակությունը գրված է 1495 թ.: Դրանից պարզ է դառնում, որ Եղիշե պարոն-տերին հաջողվել էր վերականգնել իր տոհմի աշխարհիկ իշխանությունը Սյունյաց աշխարհի մի զգալի մասի նկատմամբ: Նա որպես պարոն-տեր իր ձեռքում էր կենտրոնացրել նահանգի աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանությունը: Ցավոք նրան վերաբերող վերջին հիշատակությունը վերաբերում է 1496թ.: Հայտնի չեն նրա գործունեության հետագա մանրամասները: Աղբյուրների բացակայությունը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ նշված թվից որոշ ժամանակ անց նա մահացել է: Օրբելյանների իշխանությունը հավանաբար ընդհուպ մինչև 14-րդ դարի ավարտը ուներ նաև իր ռազմական կանոնավոր ուժերը, որի սպարապետությունը հանձնված էր Վայոց ձորի Հերիեր և շրջակա մի քանի գյուղատեղիների իշխան Շահոունցիների տոհմին⁹: Այս տոհմի վերաբերյալ հիշատակությունները պահպանվել են մինչև 14-րդ դարի կեսերը, սակայն կարելի է ենթադրել, որ նրանք այս կամ այն կերպ պահպանել են իրենց ազդեցությունը շրջանում նաև վերոնշյալ ժամանակահատվածում: Հաջորդ ազդեցիկ իշխանական ընտանիքը Պոռշյան կամ Խաղբակյան տոհմն էր, որի քաղաքական, մշակութային ու տնտեսական գործունեությունը հայոց միջնադարյան պատմության մեջ ևս զգալի էր: Այս տոհմը Օրբելյանների պես ևս 15-րդ դարում ունեցավ ազդեցության նկատելի անկում: Պոռշյանները, որոնք ժառանգական կալ-

⁷ Օրբելյանների մասին առավել մանրամասն տե՛ս **Գրիգորյան Գ.**, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Երևան, 1981թ.: Orbelyanneri masin aravel manramasn tes G.Grigoryan, Syuniqy Orbelyanneri oroq, Er. 1981.

⁸ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Գ, Երևան, 1967, էջ 213: GE dari hajeren dzeragreri hishatakaranner, Masn G, Er. 1967, eg 213.

⁹ Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 3-րդ, Երևան, 1967, կազմեց Ս.Բարխուդարյանը, էջ 47: Tes Divan hay vimagrutyany, prak 3-rd, Er. 1967, kazmec S.Barkhudaryany, eg 47.

վաճքներ ունեին Կոտայքում, Այրարատյան աշխարհում ու Վայոց ձորի հյուսիսային շրջաններում, ստիպված էին 15-րդ դարի վերջին դիմել պարոնտերության ինստիտուտի օգնությանը, այսպես, 1480 թ. Կոտայքի գավառի հոգևոր առաջնորդն էր Հովհաննես եպիսկոպոսը, որը աթոռակալում է մինչև 1493 թ.: Ընդ որում, ինչպես ցույց են տալիս աղբյուրները, նա իր ձեռքում էր կենտրոնացրել նաև գավառի աշխարհիկ իշխանությունը: Նրանից հետո գավառի հոգևոր առաջնորդ է դառնում Բարսեղ եպիսկոպոսը, որը նույնպես Պռոշյանների տոհմի ներկայացուցիչ էր: Յավոք Բարսեղի վերաբերյալ ևս աղբյուրները լուր են: 16-րդ դարի Պռոշյաններից սերող մեզ հաստատապես հայտնի ներկայացուցիչն էր Զաքարիան՝ Գնունյաց եպիսկոպոսը, որը հայտնի է եղել նաև իր մշակութային գործունեությամբ¹⁰: Հետագա դարերում Վայոց ձորի և Կոտայքի շրջաններում մեծ մասամբ պարոնտերության ինստիտուտի շնորհիվ իրենց գոյությունն են շարունակում պահպանել այս նշանավոր տոհմի սերունդները: Սակայն այս շրջանում նրանք արդեն կորցրել էին իրենց քաղաքական ազդեցությունը: Մյուս տոհմը, որն իր պատմությունը սկսում է 14-րդ դարի սկզբից, Ազիզբեկյանների իշխանական տունն էր, որի կենտրոնատեղին Եղվարդ ավանն էր: Այս ընտանիքն էլ, սակայն, հարկադրված էր իր իշխանության մնացորդները պահպանելու համար դիմել պարոնտերության ինստիտուտի օգնությանը: Այսպես, 15-րդ դարի երկրորդ կեսին արդեն շրջանի աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունը կենտրոնացած էր Մանվել եպիսկոպոսի ձեռքում¹¹, որի մասին վերջին տեղեկությունը վերաբերում է 1491 թ.¹²: Ազիզբեկյան տոհմի հավանական վերջին հայտնի ներկայացուցիչն էր 16-րդ դարի կեսին գործունեություն ծավալած Խոր Վիրապի առաջնորդ Տեր Մանուել եպիսկոպոսը¹³: Ազիզբեկյանների մասին հետաքրքիր տեղեկություն է հաղորդում 17-րդ դարի հեղինակ Զաքարիա Քանաքեռցին, որը նշում է, որ վերոհիշյալ տոհմը, ինչպես նաև մի շարք ազնվական տոհմեր (Թեփենք, Ղապոնք,

¹⁰ Գարեգին կաթողիկոս Յովսեփեան, Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս 1969, էջ 128: Garegin katorikos Yovsepyan, Khaxbakeanq kam Prosheanq hajoc patmutyan meg, Antilias, 1969, eg 128.

¹¹ Ալիշան Ղ., Այրարատ, Բնաշխարհ Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1890, էջ 198: Alishan X.Ayrarat, Bnashkharh Hajastaneajyc, Venetik, 1890, ej 198.

¹² Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 170: GE dari hajeren dzeragreri hishatakaranner, Masn G, ej 170.

¹³ Գարեգին եպիսկոպոս Հովսեփյան, Ազիզբեկենք եւ նրանց շինարարական գործը, «Քանքեր Էջմիածնի գիտական ինստիտուտի», էջ 198: Garegin episkopos Hovsepyan, Azizbekenq ev nranc shinararakan gorcey, Banber Edjmiacni institute, ej 198.

Մոծակենք և այլն) ունեն վրացական ծագում¹⁴: Հայոց Արևելից կողմերում ամենաազդեցիկ իշխանությունը 15-րդ դարի վերջին Ներքին Խաչենի տիրակալ Հասան-Ջալալյաններն էին, ընդ որում հարկ է նշել, որ այս տոհմի իշխանությունը 14-րդ դարում որոշակի անկում ապրելուց հետո 15-րդ դարում կրկին բռնեց վերելքի ուղին: Այս տոհմը իր անվանումը ստացել է 13-րդ դարում մոտ կես դար իշխած Խաչենի տիրակալ Հասան Ջալալից: 15-րդ դարի կեսերին, ի հակադրություն այլ հայ իշխանությունների, Հասան-Ջալալյաններն ամրապնդում են իրենց դիրքերը Արցախում: Այս շրջանում Ներքին Խաչենի իշխանն էր Ջալալը, որի որդիներից Հովհաննեսն էլ մինչև 1470 թ. մի քանի տասնամյակ զբաղեցնում է Գանձասարի կաթողիկոսի աթոռը՝ այսպիսով մեկ ընտանիքի ձեռքում միավորելով երկրամասի աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանությունը: 15-րդ դարի վերջին, 16-րդ դարի սկզբին երկրամասի իշխան է հիշատակվում Ջալալ իշխանի ծոռ Վելիջանը: Վելիջանի մահից հետո էլ, ի տարբերություն այլ հայկական իշխանությունների, Ներքին Խաչենի իշխանությունը հիմնականում պահպանում է իր նախկին հզորությունը: Այս տոհմի ձեռքում է շարունակում մնալ նաև Գանձասարի կաթողիկոսությունը¹⁵: Հայոց Արևելից կողմերում պահպանված մյուս առանցքային իշխանությունը Ծարի կամ Վերին Խաչենի իշխանությունն էր: Այստեղ 13-րդ դարում ձևավորվում է Դոփյանների իշխանությունը՝ որպես Զաքարյանների ստորակա իշխանություն, բայց որի քաղաքական ու ռազմական ազդեցությունը Հայոց Արևելից կողմերում զգալի էր: 14-րդ դարի վերջին՝ Հասան իշխանի մահից հետո, այս տոհմը բաժանվում է երեք ճյուղերի՝ ըստ վերջինիս երեք որդիների: Դրանք էին Ուլուբեկենց, Այտինցվոց և Ջհանշեցվոց ընտանիքները: Բայց դա սկզբնական շրջանում չի խաթարում իշխանության միասնականությունը: Այսպես, հայտնի է, որ 1430 թ. ամբողջ երկրամասի տիրակալ է հիշատակվում Ուլուբեկենց տոհմից իշխան Սեյտին¹⁶: Այդուհանդերձ դարավերջին նախկին Վերին Խաչենի իշխանության բաժանումն այլևս կայացած փաստ էր: Ծարում իշխանությունը պատկանում էր Ջհանշեցվոց տոհմին, իսկ Սողքում՝ Ուլուբե-

¹⁴ Պատմություն Զաքարեայ սարկաազի, Վաղարշապատ, 1870, էջ 43: Patmutyun Zaqareaj sarkavagi, Vaxarshapat, 1870, ej 43.

¹⁵ 1540 թ. Գանձասարի կաթողիկոս է դառնում Վելիջանի եղբայր Հատիր Մելիքի որդի Սարգիսը, տե՛ս **Ուլուբաբյան Բ.**, Խաչենի իշխանությունը 10-16 դդ., Երևան, 1975, էջ 355: 1540 tt. Gandzasari katorikos e darnum Veligani exbayr Hatir Meliqi vordi Sargisy. Tes B.Ulubabyan, Khaceni ishkhanutyuny 10-16 dd., Er. 1975, eg 355.

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 334:

կենց: 16-րդ դարի սկզբին արդեն սրանք և սրանց ճյուղավորումները մուտք գործեցին մելիքության շրջան: Մելիքեկը Ուլուբեկենց տոհմի շարունակությունն էր Գեղամա երկրի մելիքների՝ Մելիք Շահնազարյանների տոհմի¹⁷: 1549 թ. հիշատակվում են Ծարի տեր իշխան Միրզաջանը, նրա կինը՝ Գեղամա մելիք Ղուկասի դուստր Դավլաթը, և որդիները՝ Տավիտբեկը և Մելիքբեկը: Վերոգրյալ ժամանակահատվածում՝ մինչև 16-րդ դարի երկրորդ կեսը, Գեղարքունիքում հիշատակվում են մի քանի մելիքական տներ՝ Աղբուղայան, Փիրհամզայան և այլն, որոնց ծագման վերաբերյալ հստակ տեղեկություններ չեն պահպանվել: Ըստ ամենայնի, սակայն, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ վերոնշյալ գավառը Դոփյանների տոհմի սեփականությունն էր, դրանք ևս պետք է որ սերված լինեին այդ տոհմից: Վերոհիշյալ ժամանակաշրջանում Արագածոտնի նախալեռներում իրենց գոյությունը պետք է որ պահպանած լինեին Վաչուտյանները, որոնց վերաբերյալ, սակայն, որպես իշխան վերջին հիշատակությունը թվագրված է 1440 թ.: 15-րդ դարի առավել ազդեցիկ հայկական իշխանություններից էր Համշենի հայկական իշխանությունը, այն սակայն հայտնվելով օսմանյան թուրքերի առաջխաղացման ճանապարհին՝ գրավվեց 1488-89 թթ.: Այս իշխանության վերջին տիրակալն էր իշխան Դավիթը, որը վտարվեց օսմանցիների կողմից հայրենի կալվածքներից¹⁸: Այդ ժամանակահատվածում իրենց գոյությունն էր շարունակում պահպանել վաղմիջնադարյան Հայաստանի թերևս ամենաազդեցիկ՝ Մամիկոնյանների տոհմը, որի կենտրոնատեղին էր դարձել Դսեղ գյուղաքաղաքը: Մամիկոնյանները Լոռիում հաստատվել են 11-րդ դարից, որտեղ ընդարձակ կալվածքներ ստացան Կյուրիկյաններից¹⁹: Լոռիում հաստատված Աշոտ Մամիկոնյանի որդու՝ Համազասպի անվամբ այս տոհմը կոչվեց նաև Համազասպյան: 13-րդ դարում ընդունելով Զաքարյանների գերակայությունը՝ Համազասպյան Մամիկոնյանները, բացի Լոռուց, կալվածքների տիրացան նաև Կոտայքում, Ուրծում, Խրամում: Սակայն 13-րդ դարի վերջից նրանց տիրույթներն աստիճանաբար սկսեցին սահմանափակվել Դսեղով և հարակից Մարց և Ալարեքս գետերի հովիտներով: Հետագայում, ըստ բանավոր ավանդազրույցների, 15-16-րդ դդ. սրանց մի ճյուղը անվանվեց Թումանյան՝ իր ձեռքում կենտրոնացնելով գյուղի

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 337:

¹⁸ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Գ, Երևան, էջ 470: GE dari hajeren dzeragreri hishatakaranner, Masn G, eg 470.

¹⁹ Դիվան հայ վիմագրության, հ. 9, Երևան, 2012, էջ 355: Divan haj vimagrutyan , h. 9, eg 355.

հոգևոր իշխանությունը, այսինքն՝ այստեղ ևս մենք գործ ունենք պարոն-տերության ինստիտուտի հետ: Այս ճյուղի սերունդներից էր նշանավոր բա-նաստեղծ Հովի. Թումանյանը: Մինչ օրս էլ Մամիկոնյանների և նրանց կրտսեր ճյուղի՝ Թումանյանների սերունդները բնակվում են Դսեղում:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

15-16-րդ դդ. իրավամբ համարվում են հայոց պատմության ամենամռայլ ժամանակաշրջաններից մեկը: Բուն Մեծ Հայքի տարածքում ազգային պետա-կանության երկարատև բացակայությունը բնականաբար առաջնահերթ ազ-դելու էր պետական իշխանության առաջնային սոցիալական հենարանը հա-մարվող ազնվական խավի վրա: Բայց չնայած դրան՝ խնդրո առարկա ժամա-նակաշրջանում հայ ազնվականական տների ներկայացուցիչները շարունա-կում էին գոյատևել: Հայ իշխանական տներն այս կամ այն կերպ պահպանում էին աշխարհիկ և հոգևոր իշխանության որոշակի հատվածը:

Բանալի բաներ - իշխան, Մեծ Հայք, պարոնտեր, աշխարհիկ իշխանու-թյուն, հոգևոր իշխանություն, գավառ, նվաճող:

АРМЯНСКИЕ КНЯЖЕСКИЕ ДОМА И ИХ ОСТАТКИ В ПОСЛЕДНЕЙ ЧЕТВЕРТИ 15-ГО ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ 16-ГО ВЕКОВ

ДАВИД ТИНОЯН

15-16 вв. по праву считаются самыми смутными в истории Армении. Долговременное отсутствие государственной власти на территории Великой Армении весьма негативно отразилось на дворянстве, являвшемся социальной опорой самодержавия. Однако примечательно, что несмотря на это, осколки армянского дворянства продолжали свое существование во время вышеупо-мянутой смуты. Более того, они сосредоточили в своих руках также и неко-торые аспекты духовной власти.

Ключевые слова - князь, Великая Армения, паронтер, светская власть, духовная власть, провинция, завоеватель.

ARMENIAN DIGNITARIES AND THEIR SURVIVORS IN THE XV AND XVI CENTURIES

DAVID TINOYAN

The 15th and 16th centuries are rightly considered to be one of the darkest periods of Armenian History. The long-term absence of a national statehood within the territories of Armenia Major (Great Haig) would have had an impact, first and foremost, upon the so called the primary social stronghold of any state, the aristocratic society. Nevertheless, the dignitaries of the Armenian aristocratic houses endured through these centuries and furthermore, they held both secular and spiritual power within Armenia Major.

Key words - prince, Great Armenia (or Armenia Major), ecclesiastical landlord, secular authority, spiritual authority, province, conqueror.